

АЗЫҚ-АҰҚАТ АТАМАЛАРЫНЫҢ ДИАЛЕКТЛИК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР МЕНЕН ҚОЛЛАНЫЛҒАНЫ

Б.Р.Құрбанбаева - филология ғылымдарының кандидаты

Әжанияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: диалект, құп мағыналық құп мағыналы сұзлар, лексик хусусият.

Ключевые слова: диалект, полисемия полисемантические слова, лексические особенности.

Key words: dialect, polysemy polysemantic words, lexical features.

Тилдің рауажланыуында, оның адамлардың күнделікті қарым-қатнасы сыпатындағы жәмийетлік хызметінде хәр бир тил бирлигинің хызметі, орны хәм өзгешеликтері бар хәм оларды илимий көзқарастан үйрениу белгилі дәрежеде зәрүр болады. Сонлықтан да, тилдегі диалектлік өзгешеликтер қарақалпақ тил билиминде бүгінгі күні изертлениліуі зәрүр болған әхмийетлі мәселелерді үйрениудің бир тәрепин курайды. Сөзлердің қолланылыуындағы арқа диалектке тән өзгешеликтерді хәм оның семантикасын үйрениу республикамыздың хәр қыйлы аймақларында жасаушы халықтың тил өзгешеликтерине илимий көзқарастан сыпатлама беріуде, оны толық дәрежеде изертлеуде үлкен әхмийетке ийе. Қарақалпақ тилинің арқа диалектінде қолланылатуғын азық-ауқатқа байланыс атамалар хәзиргі қарақалпақ әдебий тилине салыстырғанда үлкен өзгешеликке ийе. Биз оларды төмендегідей түрлерге бөліп қарадық.

1. Нан хәм оның ишине қосылатуғын затлардың атамасын билдиретуғын диалектлік сөздер.

Нан атамалары: *гүмпей нан // полки нан // полка нан // көмеш нан* (буханка), *гүлше* (көлемі кишкене болады, балаларға арналып жабылады) // *шөрек нан, пәтир, қатлама*. Нөкіс, Хожели, Шоманай, Қанлыкөл сөйлесімлерінде тек қуры сууға дуз салып ийлеп жуқалап жабылған нан да, майға пыязды қуырымалап орап исленетуғын нан да пәтир делинеді, ал Шымбай сөйлесімінде нанның бул түрін *қатлама* дейді.

Қатқан нан Қанлыкөл сөйлесімінде *қатыраш* делинеді. *Қамыртырыс* сөзі бурын халықтың ауызеки сөйлеу тилинде өнімлі қолланылған болса, хәзир бул диалектлік сөз тек айырым сөйлесімлерде ғана ушырасады. Қарақалпақ тилинің басқа сөйлесімлерінде *ашытқы* сөзі қолланылса, Нөкісте рус тилинен кирген дрож варианты өнімлі қолланылады. Майға писирилетуғын нанның *жайман, жайма, шелпек, ишис нан, созбан, май нан* сыяқлы бир неше варианттары ушырасады.

2. Ауқат атамалары. Хәр қандай халықтың өзинің тили, дини, үрп-әдет, дәстүри болғанындай қарақалпақ халқының да үрп-әдет дәстүри үлкен өзгешеликке ийе. Бул өзгешелик халықтың миймандослығында, қонақты күтіуінде, үйге келген мийманның алдына ас қойыуында көринеді. Қарақалпақ халқының өзинің миллийлигин көрсететуғын ауқатының бир түри бул-гүртик. Қарақалпақ тилинің диалект хәм сөйлесімлерінде бул ауқат атамасы оның түрине, таярланыу ысылына, қамырдың қыйылыу формасына қарай жүдә хәр қыйлы аталады. Мәселен, қарақалпақ тилинің Тахтакөпир, Кегейли сөйлесімлерінде гөши жоқ, мәйек салып писирилген гүртикти *қайыс гүртик // шаж гүртик // май гүртик* десе, Хожели сөйлесімінде *қайшы гүртик* дейді хәм бул ауқаттың таярланыу ысуы да басқаша болады. Мәселен, гүртикти қуры сууға дуз салып писирип алады. Соң шығарады. Картошка хәм геширди төрт мүйеш етип майға қуырып алып, гүртиктің үстине қуйып қатық пенен араластырып жейді. Ауқаттың бул түри Хожели сөйлесімінде *қайыс гүртик*, айырым орынларында *қайшы гүртик* деп аталады. Гейпара жерлерде *шаж гүртик* деп те айтылады. Бозатау сөйлесімінде бул сөздің *жаз гүртик // шаж гүртик* варианттары қолланылады. Сондай-ақ Хожели сөйлесімінде майда гүртиктің түри *қыйма гүртик* делинеді. Шоманай

сөйлесімінде гүртиктің таярланыу ысылына қарай *бөлек-салақ* диалектлік сөзі қолланылады. Бул ауқат түрінің ысулай аталыуының себеби қамыры яғнай гүртик бөлек сууда, ал дузлығы бөлек қазанда писириледі. Тахтакөпир, Шоманай, Қанлыкөл сөйлесімлерінде *майда гүртик // шаппа сорпа*, Шымбай сөйлесімінде *тынық сорпа*, Нөкісте *қара сорпа* деп аталады. Ал сорпа сөзі айырым сөйлесімлерде фонетикалық өзгешелик пенен *сорпа* (Шоманай) // *шорба* түрінде айтылады.

Қарақалпақ халқының миллий ауқаттарының бир түри есапланған мәшаба Халқабад хәм Нөкіс районларында *шаж жарма* деп аталса, Қанлыкөлде *мәшкүширик*, Қоңыратта *мәш сорпа*, Хожелиде *мәш гөже*, Шымбайда *шаж жарма // май гөже* делинеді.

Қарақалпақ тилине өзбек тилинен өзлескен ауқат атамасы нарын сөзінің арқа диалектте бир неше варианттарда қолланылыуын көреміз: *нарын* (Нөкіс), *қыйма* (Кегейли), *нарын // пар дуурама // лагман* (Шымбай), *нарын // парламай туурама* (Кегейли), *қыргыз дуурама // пар дуурама // қурғақ дуурама // орама туурама* (Қанлыкөл). Мысалы:

Жаңа ауқат жеп келдим.

Қандай ауқат?

Орама туурама.

Нарын ба?

Орама туурама деймен мен.

Неге?

Себеби оны орап, парлап туураймыз ғо-деди Гүлсәнем.

Ауқаттың бир түри *орама* (ханым) Хожелиде *жылан манти*, Халқабадта *кеспе манти* деп аталады.

Қарақалпақ халқының ауызеки сөйлеу тили хәм әдебий тилде қамырдың кесип исленетуғын ауқаттың түри кеспас деп аталса, қарақалпақ тилинің диалект хәм айырым сөйлесімлерінде *унасы*, гейпара жерлерде өзбек тилинің тәсири менен *унашы*, қубла районлардағы қарақалпақтардың тилинде *уна* түрінде айтылады.

Кесилген қамырды кептирип қуырыған ауқат Шымбай сөйлесімінде *баскес* деп аталады. Сондай-ақ қарақалпақ халқының миллий ауқаттарының бири шәуле хәр аймақта хәр қыйлы аталады. Мәселен, Шымбай сөйлесімінде *үлеме*, Хожели, Тахтакөпирде *былғамай*, Қанлыкөлдің айырым ауылларында кеспасты *үлеме* деп атаса, Науайы ұлаятты Кенімех қарақалпақтарының тилинде *үзбен // үлеме* варианттары теңдей қолланылады. [4] Майы аз, майсыз палау *топан палау* делинеді. Ал гөш салынбай писирилген гөшсиз палау *көсе палау* деп аталып, диалектте бул сөздің мәніси ауысып та қолланылады хәм сөзлердің көп мәнилиги пайда болады. Мәселен, сақал-мурты өспейтуғын адамды *көсе, көсе адам* дейді хәм бул сөз сол адамның лақабына да айналып кетеді: *Оразбай көсе*. Шоманай сөйлесімінде палаудың қаспағы *қырмаш* деп аталады. Сүт қуйып писирилетуғын ауқат түри сүт гөже делинсе, Шоманай сөйлесімінде *сүт-бури*, айырым жерлерде *сүтлаш* деп айтылады. Қатық қатылған қатық гөже *асқатықланған гөже* делинеді.

Қарақалпақ халқының ауызеки сөйлеу тилинде созанай сөзі әсте қыймылдап жұмыс ислейтуғын адамға байланыс айтылса, қарақалпақ тилинің айырым сөйлесімлерінде *созанай // созбан* бул - ауқат түри. Бул сөздің биринши мәніси адамның хәркетин билдирсе, екінши мәніси ауқаттың ислениу ысылына қарай усы-

лай аталған. Бул тилимизде сөзлердің көп мәниллигин пайда етеди.

Арқа диалектте аўқат хәм аўқатлық затлардың атамалары қоспа сөз түрінде де ушырасады. Мысалы: *Жарылған жарма // жарылған жүўери* (Кегейли). *Шакар шөрек* (горжик). *Болды булагай* (Тахтакөпир) - аўқаттың түри ақсаулақты қатыққа жибитип қойып, сарымай, қауын варенье қуып жейди.

Диалектте сөзлер заттың түр-түси, формасы, қатты яки бослығына хәм дәмине қарай да аталады. Мәселен, *көпишк кәмпиит* (Қанлықөл) - тас кәмпиит, *тас кәмпиит* (Қанлықөл) // *лампасый* (Шымбай), *шекер кәмпиит* (Қанлықөл), *шекер қумшекер* (Шымбай), *көбишк кәмпиит* (Қанлықөл). Мойнақ сөйлесимінде конфета атлары жуп сөз түрінде де келеди: *Тәтті-пәтті* (Мойнақ). Бул жуп сөздің биринши компоненти мәнилли *тәтті* (мазалы) сөзи диалектте қазақ тилинен өзлескен болса, екінши компоненти *пәтті* мәниссиз сөз түрінде жупласқан. Сондай-ақ, қарақалпақ тилинде бөдене сөзи кишкене қус атамасын билдирсе, Тахтакөпир сөйлесимінде шаңғалақтың дәнеси *бөдене* делинеди. Қарақалпақ тилинде дәне, сөйлесимлерде *мөжене*. Балықтың шөбиреси Қанлықөл сөйлесимінде *шөгиртек* делинсе, халықтың аўызеки сөйлеў тилинде

отынның майдасы шөгиртек делинеди. Бул жерде уқсаслық тийкарында сөз мәниси аўысқан хәм диалектте сөзлердің көп мәниллиги пайда болған.

Шоманай сөйлесимінде жыллаған бал *жыласқан*, торақ сөзи *тулып*, рус тилинен кирген подсолнечный май сөзи Қанлықөл сөйлесиминиң Жайхун АПЖ да еки түрли вариантта *суйық май // шимшике май* түрінде қолланылады. Мысалы: Пахта майдың татымы бар. *Суйық майдың* татымы жоқ.

Қарақалпақ тилине рус тилинен кирген корейский дуз сөзи арқа диалект хәм оның сөйлесимлерінде *ақ дуз, дузлық, дәмлик, мазалы дуз* түрінде бир неше вариантта ушырасады. Напитки сөзи айырым сөйлесимлерде *мазалы суў* делинеди.

Сондай-ақ диалектлик сөзлер омоним түрінде де келеди. Шымбай сөйлесимінде аўқаттың дузлығы *майлық* делинсе, аўызеки сөйлеў тилинде қол сыпыратуғын кишкене сүлги *майлық* деп аталады. Бул сөзлер сыртқы формасы жағынан бирдей болғаны менен мәнилик жақтан бираз қашық. Сонлықтан, олар диалектлик омоним сөзлер болады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинің арқа диалектінде азық-аўқат атамалары өзине тән өзгешеликлер менен қолланылады.

Әдебиетлар

1. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. Методик қўлланма. Тошкент, 2011.
2. Доспанов О.Д. Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы. Оқыў қолланба. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2009.
3. Диалектологиялық жазба дәптери.
4. Пирекеева А. Конимех қарақалпақлари шевази. Канд. дисс. автореф. Нукус, 2012.

Мақолада Қарақалпақистон Республикаси ҳар ҳил ҳудудларида озиқ-овқат номлариниң диалектологик хусусиятлари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

The article is devoted to the study of dialectal words denoting national dishes in different regions of the Republic of Karakalpakstan.

ANIMALISTIC IMAGES IN KARAKALPAK FOLKLORE AND WRITTEN LITERATURE

R.K.Rzaeva - a senior teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: маданият, урф-одат ва анъана, фольклор, мақоллар ва маталлар, ҳайвон номлари, образ яшаш дараклари, қўчмачи халқ, умид ва армон, талқиланган образ.

Ключевые слова: культура, традиции и обычаи, фольклор, пословицы и поговорки, названия животных, источники создания образности, кочевой народ, надежды и мечты, аналитические образы.

Key words: culture, traditions and customs, folklore, proverbs and sayings, names of animals, sources of creating image, nomadic people, hopes and dreams, animalistic images.

People of different countries have their own culture, traditions and customs, that's why they have different objects as the sources of creating images in folklore, in proverbs and sayings, in particular. Animals, whose scope of behavior is wide and diverse have always attracted people's attention. Animal narration have different expression forms: animal myths, tales, proverbs and sayings, onomastic lexis, shepherd poetry, lyrical and heroic epos and other written genres. The aim of the article is to show what animals are usually used in creating images in Karakalpak folklore and written literature. To achieve this goal, first of all, we want to show what animals are often used in the folklore of other peoples, for example, in Russian and English proverbs and sayings. If we compare proverbs and sayings with the names of animals in languages belonging to different language systems – English, Russian and Karakalpak, we observe that they are different in their image structure, because they contain the national-cultural component and reflect the history and culture of the people speaking in these languages. For example, the objects of creating images in English proverbs and sayings are such animals as a dog, a cat, sheep and others. For example:

1. Care killed a cat. - Не работа старит, а забота.
2. A cat has nine lives. - У кошки девять жизней.
3. A cat may look at a king - Все равны под солнцем.
4. When the cat is away, the mice will play. Кот из до

ма - мыши в пляс.

5. Dog eats dog. - Человек человеку волк.

6. Every dog has his day.- Будет и на нашей улице праздник.

7. The dog returns to his vomit.- Зарекался козёл в огород ходить.

Повадился кувшин по воду ходить

8. A living dog is better than a dead lion. Живой пёс лучше мёртвого льва.

Лучше голубь в тарелке, чем глухарь на току.

9. Love me, love my dog. Меня любишь, так и собаку мою не бей.

Любишь кататься, люби и саночки возить.[5]

It can be explained by such traditions of the British people as: passionate love for domestic animals, care about them as about the members of the family; every year there are special races and contests for best dogs, they and their rights are protected by laws.

In the Russian proverbs and sayings the sources of creating images are such animals as a wolf, a bear, a hare, a fox, a pig, a horse and others. For example:

1. Волков бояться в лес не ходить.
2. Посади свинью за стол, она и ноги на стол.
3. С медведем дружись, а за топор держись.
4. Резвого жеребца и волк не берет.
5. Не дели шкуру неубитого медведя.